

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ & ΔΙΚΑΙΟ

ΦΥΣΙΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ - ΕΝΕΡΓΕΙΑ • ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ - ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ - ΔΟΜΗΣΗ
ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΡΓΑ - ΜΝΗΜΕΙΑ

*Δρ. Αγγελική Καλλία,
Δικηγόρος, Καθηγήτρια Περιβαλλοντικού
Δικαίου στο Εθνικό Κέντρο Δημόσιας
Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης*

*Η προστασία του περιβάλλοντος
στην Αρχαία Ελλάδα. Συγκριτική
θεώρηση με το ισχύον
περιβαλλοντικό δίκαιο*

ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΑΝΑΤΥΠΟ

nbonline.gr

ΨΗΦΙΑΚΗ ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Δρ. Αγγελική Καλλία,
Δικηγόρος, Καθηγήτρια Περιβαλλοντικού Δικαίου
στο Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης

Η προστασία του περιβάλλοντος στην Αρχαία Ελλάδα. Συγκριτική θεώρηση με το ισχύον περιβαλλοντικό δίκαιο

*Ανάπτυπο από το «ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ & ΔΙΚΑΙΟ»
Τεύχος 3 / Έτος 2020*

NOMIKH BIBLIOTHKH

Η προστασία του περιβάλλοντος στην Αρχαία Ελλάδα. Συγκριτική θεώρηση με το ισχύον περιβαλλοντικό δίκαιο

Δρ. Αγγελική Καλλία, Δικηγόρος, Καθηγήτρια Περιβαλλοντικού Δικαίου στο Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης

Παρουσιάζονται τα αρχικά στάδια προστασίας του περιβάλλοντος στην Αρχαία Ελλάδα. Αρχικά η προστασία του περιβάλλοντος στην Αρχαία Ελλάδα είχε συνδεθεί με τον σεβασμό σε θεότητες με αποτέλεσμα να υπάρχει «απόλυτος» σεβασμός στο περιβάλλον. Στη συνέχεια θεσπίστηκαν οι πρώτοι νομοθετικοί κανόνες για την αντιμετώπιση της βιομηχανικής ρύπανσης, την πρόληψη της καταστροφής των δασών και οι πρώτοι πολεοδομικοί κανόνες. Παρουσιάζονται οι περιβαλλοντικές αρχές που αναπτύχθηκαν στο Ενωσιακό και Εθνικό περιβαλλοντικό δίκαιο, όπως οι αρχές της πρόληψης, της προφύλαξης, της ευθύνης του ρυπαίνοντα (ο ρυπαίνων πληρώνει), της αποκατάστασης του περιβάλλοντος στην προτέρα κατάσταση, της έλλογης χρήσης των φυσικών πόρων, της ιεράρχησης στη διαχείριση των αποβλήτων κ.α. Συγκριτικά αναλύονται οι ανωτέρω αρχές και αναδεικνύονται οι κοινωνικές αξίες που τις υπαγορεύουν.

1. Εισαγωγή: Τα σύγχρονα περιβαλλοντικά προβλήματα και η νομική αντιμετώπισή τους

Η υποβάθμιση και η ρύπανση του περιβάλλοντος έχει αναχθεί σε μείζον πρόβλημα διεθνώς τα τελευταία 50 έτη. Ο ΟΗΕ συνέβαλε στην παγκόσμια κινητοποίηση για την αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων με την σύγκληση παγκόσμιας διάσκεψης για το περιβάλλον το έτος 1972. Ακολούθησε η υιοθέτηση νομικών μέτρων για την αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών προβλημάτων σε διεθνές και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η δημιουργία Μη Κυβερνητικών Οργανισμών (ΜΚΟ) για το περιβάλλον και η παρουσία στην πολιτική οικολογικών κινημάτων και κομμάτων.

Σημείωση: Αφορμή για την συγγραφή του παρόντος άρθρου αποτέλεσε η εισήγηση της συγγραφέως στο Διεθνές Συνέδριο: «Οι Δραματικές Αλλαγές στον Πλανήτη και οι Ελληνικές Ρίζες της Οικολογικής Ηθικής», που έγινε στην Πάτρα 17-20 Ιουνίου 2018.

Η ανάπτυξη των οικολογικών κομμάτων είναι σήμερα τόσο μεγάλη ώστε στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, μετά τις εκλογές του 2019, η ομάδα των «πράσινων ευρωβουλευτών» αριθμεί εβδομήντα τέσσερα (74) μέλη που αντιστοιχεί περίπου στο 10% του σώματος.

Στη χώρα μας η πρώτη δημόσια υπηρεσία για την διαμόρφωση περιβαλλοντικής πολιτικής συστήνεται υπό την αιγίδα και τον έλεγχο του ΟΗΕ - UNEP το έτος 1975, στο Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Πρόνοιας. Πρόκειται για το “Πρόγραμμα Ελέγχου Ρυπάνσεως Περιβάλλοντος” (ΠΕΡΠΑ), το οποίο στη συνέχεια εντάχθηκε στο νέο Υπουργείο Χωροταξίας και Περιβάλλοντος, που σήμερα ονομάζεται Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας.

Η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), ανταποκρίνεται στην παγκόσμια κινητοποίηση και παρότι η Συνθήκη δημιουργίας της ΕΟΚ (1957) δεν περιέχει πρόβλεψη για την προστασία του περιβάλλοντος, αρχίζει να διαμορφώνει περιβαλλοντική πολιτική και νομοθεσία με την σύνταξη πολυετών Προγραμμάτων Δράσης για το περιβάλλον (το πρώτο Πρόγραμμα υιοθετείται το έτος 1973, ενώ το έβδομο πρόγραμμα κάλυψε την χρονική περίοδο 2013-2020 και σήμερα αναμένεται η υιοθέτηση του ογδού Προγράμματος) και την υιοθέτηση νομικών κειμένων, με την μορφή Οδηγιών, Κανονισμών και Αποφάσεων, για την προστασία και διαχείριση του περιβάλλοντος.

Στα πρώτα έτη το νομικό αυτό πλαίσιο ήταν αποσπασματικό και απέβλεπε στην επίλυση προβλημάτων που αφορούσαν είτε την ελεύθερη κυκλοφορία των αγαθών, όπως για παράδειγμα το επιτρεπόμενο επίπεδο εκπομπής καυσαερίων αυτοκινήτων, είτε την αντιμετώπιση προβλημάτων που σχετιζόνταν με την διασφάλιση της δημόσιας υγείας, όπως για παράδειγμα η απαιτούμενη ποιότητα του πόσιμου νερού, και οι μέθοδοι δειγματοληψίας και ανάλυσης πόσιμου νερού.

Στις διαδοχικές τροποποιήσεις της Συνθήκης της ΕΟΚ προστίθενται διατάξεις για την προστασία του περιβάλ-

λοντος. Η Συνθήκη του Μάαστριχτ το έτος 1993, έθεσε ως στόχο την βιώσιμη-αιψόφο ανάπτυξη και η Συνθήκη του Άμστερνταμ το έτος 1997, ενίσχυσε την σημασία της βιώσιμης ανάπτυξης, η οποία πλέον αποτελεί βασική αρχή της αναπτυξιακής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Βιώσιμη ανάπτυξη (sustainable development) καλείται η ανάπτυξη που στηρίζεται σε τρεις πυλώνες, τους οποίους προσπαθεί να εναρμονίσει: την διασφάλιση της προστασίας του περιβάλλοντος, την ικανοποίηση των οικονομικών αναγκών και την κάλυψη των κοινωνικών αναγκών.

Τον Δεκέμβριο του 2009 τέθηκε σε ισχύ η Συνθήκη της Λισσαβόνας. Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα αποτελεί πλέον την Ευρωπαϊκή Ένωση και η Ενωσιακή πολιτική για την προστασία του περιβάλλοντος ενισχύεται με ιδιαίτερη αναφορά στην ανάγκη ενσωμάτωσης της περιβαλλοντικής πολιτικής στις άλλες πολιτικές (integration of environmental policy) και λήψης μέτρων για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής, και της διαχείρισης της ενέργειας (ενεργειακή απόδοση, ενεργειακή εξοικονόμηση, αιψόφορ ενέργεια) (άρθρα 191 έως 194 ΣΛΕΕ). Σήμερα το ενωσιακό περιβαλλοντικό δίκαιο περιλαμβάνει άνω των τετρακοσίων νομικών κειμένων που τροποποιούνται και εκσυγχρονίζονται σε τακτά χρονικά διαστήματα και καλύπτουν τους ακόλουθους τομείς: ποιότητα ατμόσφαιρας, ηχητική ρύπανση, ποιότητα και διαχείριση γλυκών και θαλάσσιων υδάτων, προστασία βιοτόπων και ειδών πανίδας και χλωρίδας, γενετικά τροποποιημένοι οργανισμοί, χημικές ουσίες, διαχείριση και ανακύκλωση αποβλήτων, οικολογικός σχεδιασμός και οικολογική σήμανση προϊόντων, οικολογική διαχείριση εγκαταστάσεων, εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων έργων, στρατηγική εκτίμηση περιβαλλοντικών επιπτώσεων μεγάλων έργων και σχεδίων, ανάπτυξη ανανεώσιμων πηγών ενέργειας, βιοκαύσιμα, ενεργειακή απόδοση κτιρίων, εμπόριο ρύπων που συμβάλλουν στην υπερθέρμανση του πλανήτη, αντιμετώπιση κλιματικής αλλαγής, πρόσβαση των πολιτών στην περιβαλλοντική πληροφόρηση και στην δικαιοσύνη σε υποθέσεις περιβάλλοντος, ποινική προστασία του περιβάλλοντος.

Τον Δεκέμβριο του 2019 υιοθετήθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή η «Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία» (European Green Deal, COM (2019) 640 final), η οποία αποτελεί τον οδικό χάρτη της ευρωπαϊκής πολιτικής για τα επόμενα χρόνια και τέθηκε ως πρώτη προτεραιότητα στην ατζέντα της νέας Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Με την εφαρμογή της Πράσινης Συμφωνίας η Ευρώπη φιλοδοξεί να γίνει η πρώτη κλιματικά ουδέτερη ήπειρος έως το έτος 2050. Αποτελεί ένα συνολικό σχέδιο δράσης με πενήντα τέσσερις (54) πρακτικές ενέργειες που αποσκοπούν να αλλάξουν το οικονομικό μοντέλο της Ευρώπης. Η σχεδιαζόμενη δομική αναδιάρθρωση της οικονομίας, ώστε

να πραγματοποιηθεί η επιθυμητή οικολογική μετάβαση, κοστολογείται στο ποσό των διακοσίων εξήντα (260) εκ. Ευρώ.

2. Χαρακτηριστικά της εξέλιξης του Ενωσιακού περιβαλλοντικού θεσμικού πλαισίου - Ανάπτυξη νέων αρχών

2.1. Ολιστική και μακρόπνοη θεώρηση

Το ενωσιακό περιβαλλοντικό θεσμικό πλαίσιο εξελίσσεται σε δίκαιο ολιστικής και μακρόπνοης θεώρησης. Υιοθετούνται Οδηγίες - πλαίσια οι οποίες καλύπτουν σφαιρικά έναν τομέα π.χ. ύδατα, απόβλητα, χημικές ουσίες. Οι Οδηγίες αυτές θέτουν άμεσους, μεσοπρόθεσμους και μακροπρόθεσμους στόχους. Για παράδειγμα: α) η Οδηγία πλαίσιο για τα ύδατα 2000/60/ΕΚ, καλύπτει επιφανειακά, μεταβατικά, υπόγεια και παράκτια ύδατα, β) η Οδηγία πλαίσιο για τα απόβλητα 2008/98/ΕΚ, καλύπτει τη διαχείριση επικινδύνων και μη επικινδύνων αποβλήτων. Αμφότερες θέτουν στόχους άμεσους και μακροπρόθεσμους, γ) ο Κανονισμός 1907/2006 για την αδειοδότηση και τον περιορισμό των χημικών ουσιών (REACH), ενοποιεί πλήθος προγενέστερων διατάξεων.

2.2. Συμμετοχή του κοινού - Πρόσβαση στην περιβαλλοντική πληροφόρηση και στην δικαιοσύνη

Θεσμοθετήθηκε το δικαίωμα συμμετοχής των πολιτών και των Μη Κυβερνητικών Οργανισμών (ΜΚΟ) στην διαδικασία παραγωγής και εφαρμογής του ενωσιακού περιβαλλοντικού δικαίου και ειδικότερα τα δικαιώματα: α) πρόσβασης στην περιβαλλοντική πληροφόρηση¹, β) έκφρασης της γνώμης του κοινού πριν τη λήψη διοικητικών αποφάσεων που επηρεάζουν το περιβάλλον, γ) πρόσβασης των Μ.Κ.Ο. και των πολιτών στη δικαιοσύνη², όπως αυτά καθορίζονται στην Διεθνή Συνθήκη του Aarhus³ και στις Οδηγίες 90/313/ΕΚ και 2003/4/ΕΚ.

2.3. Σύνδεση του δικαίου με την παραγωγή και την οικονομία

Θεσμοθετήθηκαν μέτρα για την σύνδεση του ενωσιακού περιβαλλοντικού θεσμικού πλαισίου με την αγορά και την οικονομία, όπως: α) η προώθηση του συστήματος εκούσιας οικολογικής διαχείρισης και οικολογικού

1. <http://ec.europa.eu/environment/aarhus/guidance.htm>
2. Σχετική η μελέτη του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Περιβάλλοντος (ΕΕΒ) για την εφαρμογή στα κράτη μέλη των Ευρωπαϊκών Οδηγιών για την υλοποίηση της Σύμβασης του Άρχους (2003/4 και 2003/35): *H. Ralph*, The Aarhus Convention in operation: EEB Survey initial results, elni Review, no 2/2007.
3. Τέθηκε σε ισχύ το 2001. Η Ε. Ένωση για την εφαρμογή της Σύμβασης εξέδωσε τον Κανονισμό 1367/2006 και τις Οδηγίες 2003/4 και 2003/35.

ελέγχου οργανισμών (Κανονισμός 1221/2009 -EMAS III), β) εισαγωγή φορολογικών κινήτρων για τα “καθαρά” αυτοκίνητα, γ) ενίσχυση παραγωγής ενέργειας από Ανανεώσιμες Πηγές (Α.Π.Ε.), δ) ενίσχυση της “βιώσιμης κατανάλωσης” και της προώθησης οικολογικού σήματος προϊόντων, (Κανονισμός 66/2010 Ecolabel).

2.4. Επιβολή κυρώσεων που διασφαλίζουν τον σεβασμό των κανόνων

Θεσμοθετήθηκαν μέτρα που απαιτούν από τα κράτη μέλη να επιβάλλουν κυρώσεις στους παραβάτες οι οποίες να είναι “ανάλογες, αποτρεπτικές και αποτελεσματικές”, καθώς και διατάξεις για την ποινική προστασία του περιβάλλοντος με την Οδηγία 2008/99 «για την προστασία του περιβάλλοντος μέσω του ποινικού δικαίου».

2.5. Διείσδυση της ενωσιακής και διεθνούς νομοθεσίας στην εθνική περιβαλλοντική νομοθεσία

Το ενωσιακό περιβαλλοντικό δίκαιο καλύπτει το 85% περίπου των εθνικών νομοθεσιών των κρατών μελών⁴. Διεθνείς συμβάσεις για το περιβάλλον υιοθετούνται από την Ε. Ένωση και εμπλουτίζουν το ενωσιακό δίκαιο, όπως η Σύμβαση της Βαρκελώνης για τη προστασία της Μεσογείου θαλάσσης⁵, η Σύμβαση για την προστασία της Βιοποικιλότητας.

Η επίδραση του ενωσιακού περιβαλλοντικού δικαίου επεκτείνεται εκτός Ε. Ένωσης, είτε διότι ορισμένα κράτη στοχεύουν σε μελλοντική ένταξη στην Ε. Ένωση, είτε διότι ενδιαφέρονται να “εμβολιάσουν” το εθνικό τους δίκαιο με τις αρχές και τις ρυθμίσεις του ενωσιακού δικαίου. Παράδειγμα αποτελούν οι εργασίες του Ευρω-Κινεζικού Φόρουμ για τη βιώσιμη ανάπτυξη (Chong-Ching, 2009 και Hong Kong, 2010⁶).

2.6. Η Αρχή της Πρόληψης

Η αρχή της πρόληψης εισήχθη το 1987 με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη και συνίσταται στην ανάγκη λήψης μέτρων για την προστασία του περιβάλλοντος σε πρώιμο στάδιο. Η πρόληψη δημιουργίας ρύπανσης ή οχλήσεων στην πηγή είναι πιο αποτελεσματική από την εκ των υστέρων αντιμετώπισή τους. Η αρχή αυτή εκφράζεται στην Οδηγία για την εκτίμηση των περιβαλλοντικών

επιπτώσεων έργων, και ιδιαίτερα στην Οδηγία για την στρατηγική εκτίμηση των επιπτώσεων στο περιβάλλον ορισμένων σχεδίων και προγραμμάτων 2001/42 (ΣΕΑ).

2.7. Η Αρχή της Προφύλαξης

Η Αρχή της Προφύλαξης εισήχθη το 1993 με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ. Εφαρμόζεται όταν υπάρχει ανάγκη παρέμβασης ενόψει ενδεχόμενου κινδύνου για την υγεία των ανθρώπων, των ζώων, ή για την προστασία του περιβάλλοντος, αλλά τα επιστημονικά δεδομένα δεν επιτρέπουν πλήρη αξιολόγηση του κινδύνου. Δικαιολογεί δηλαδή την ανάληψη δράσης για την πρόληψη αβέβαιης βλάβης, στην περίπτωση που δεν υπάρχει αιτιώδης συνάφεια που να προκύπτει ξεκάθαρα και αναντίρρητα βάσει των διαθέσιμων επιστημονικών αποδεικτικών στοιχείων. Συνήθως εκδηλώνεται στις ρυθμίσεις που αφορούν τους γενετικά τροποποιημένους οργανισμούς, την ακτινοβολία από ηλεκτρομαγνητικές πηγές, στα μέτρα για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής.

2.8. Η Αρχή ο Ρυπαίνων Πληρώνει

Η υποχρέωση του ρυπαίνοντα να αναλάβει το κόστος αποκατάστασης της βλάβης που προκάλεσε στο περιβάλλον θεσμοθετήθηκε με την Οδηγία 2004/35 «για την περιβαλλοντική ευθύνη για την πρόληψη και αποκατάσταση των ζημιών περιβάλλοντος».

2.9. Αρχή της εφαρμογής της Βέλτιστης Διαθέσιμης Τεχνολογίας

Η Αρχή της υποχρέωσης εφαρμογής της Βέλτιστης Διαθέσιμης Τεχνολογίας (Best Available Technology-BAT) που δεν συνεπάγεται υπερβολικό οικονομικό κόστος (BATNEEC), εισάγεται το 1984 με την Οδηγία 84/360 για την αντιμετώπιση της ατμοσφαιρικής ρύπανσης από μεγάλες βιομηχανικές εγκαταστάσεις και επαναλαμβάνεται στη συνέχεια σε όλες τις Οδηγίες.

2.10. Αρχή της Βιώσιμης Κατανάλωσης

Για την αντιμετώπιση της κατασπατάλησης των φυσικών πόρων στην Ευρώπη, της αύξησης της ποσότητας των αποβλήτων⁷, της μείωσης των αποθεμάτων νερού, της απώλειας της βιοποικιλότητας, η Ε. Ένωση λαμβάνει μέτρα για την προώθηση της “βιώσιμης κατανάλωσης”, όπως: α) σχεδιαζόμενη υιοθέτηση Οδηγίας για την αξιοποίηση του “γκρίζου” χρησιμοποιημένου νερού, β) ενίσχυση πιλοτικών προγραμμάτων για την χρησιμοποίηση του νερού της βροχής, γ) ενίσχυση δράσεων ανακύκλωσης - επαναχρησιμοποίησης αποβλήτων κ.α.

4. Α. Καλλία-Αντωνίου, 2010, “Δίκαιο Περιβάλλοντος”, Σημειώσεις στο μάθημα του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Βιολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ).

5. http://www.unep.ch/regionalseas/regions/med/t_barcel.htm. Αποφάσεις της Ε. Ένωσης για την εφαρμογή της Σύμβασης εκδίδονται από το 1977 έως σήμερα.

6. Α. Kallia-Antoniou, 2009, “EU policy on water management”, Εισήγηση στο China-Europa Forum, Chong Ching University, www.china-europa-forum.net.

7. Κάθε χρόνο 2 δισεκατομμύρια τόνοι αποβλήτων παράγονται στα κράτη μέλη της Ε. Ένωσης. Σύμφωνα με τα στοιχεία του ΟΟΣΑ αναμένεται 45% αύξηση του όγκου των αποβλήτων το έτος 2020, σε σχέση με το έτος 1995.

3. Δικαιώματα των πολιτών και αρμοδιότητα του ΔΕΕ

Για την αποτελεσματικότερη προστασία του περιβάλλοντος σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν δικαιώματα που διαθέτουν οι ευρωπαίοι πολίτες, καθώς και η εξουσία ελέγχου και επιβολής κυρώσεων που έχει παραχωρηθεί στο Δικαστήριο της Ε. Ένωσης (ΔΕΕ). Ειδικότερα:

3.1. Δικαίωμα καταγγελίας και Δικαίωμα αναφοράς

Οι ευρωπαίοι πολίτες έχουν το δικαίωμα κατάθεσης Καταγγελίας στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή⁸ και υποβολής Αναφοράς στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο⁹, στις περιπτώσεις που παραβιάζεται η ενωσιακή περιβαλλοντική νομοθεσία. Η άσκηση αυτών των δικαιωμάτων διευκολύνει τα ευρωπαϊκά θεσμικά όργανα στον έλεγχο εφαρμογής της ενωσιακής περιβαλλοντικής νομοθεσίας. Είναι ενδεικτικό ότι το 35% των αναφορών που δέχεται το Ε. Κοινοβούλιο από ευρωπαίους πολίτες αφορούν το περιβάλλον.

3.2. Ο Ευρωπαίος και ο Εθνικός Συνήγορος του πολίτη

Ο θεσμός του Ευρωπαίου και του Εθνικού Συνηγόρου του πολίτη εισάγεται στην ενωσιακή και εθνική έννομη τάξη ως εξωδικαστικός θεσμός ελέγχου της Διοίκησης. Στην Ελλάδα ιδρύεται το 1997 ως ανεξάρτητη Αρχή. Ο Συνήγορος διερευνά την κακοδιοίκηση σε ευρωπαϊκό και εθνικό επίπεδο, αντίστοιχα. Στις εκθέσεις και τα πορίσματα που δημοσιεύει σε τακτά χρονικά διαστήματα¹⁰ αποτυπώνονται προβλήματα εφαρμογής της περιβαλλοντικής νομοθεσίας.

3.3. Συνεργασία στον έλεγχο εφαρμογής της περιβαλλοντικής νομοθεσίας

Για την ενίσχυση της ευρωπαϊκής συνεργασίας για την εφαρμογή του περιβαλλοντικού δικαίου συστάθηκε δίκτυο με την ονομασία: Ευρωπαϊκό Δίκτυο για την Εφαρμογή και την Επιβολή του Δικαίου Περιβάλλοντος (IMPEL: European Union Network for Implementation and Enforcement of Environmental Law, 1992)¹¹. Μέλη του Δικτύου είναι τα κράτη μέλη της Ε. Ένωσης και οι

8. Πληροφορίες για τον τρόπο άσκησης του δικαιώματος καταγγελίας και «Έντυπο Καταγγελίας» στην ιστοσελίδα της Ε. Ένωσης: http://ec.europa.eu/community_law/your_rights/your_rights_forms_en.htm

9. Πληροφορίες για τον τρόπο άσκησης του δικαιώματος αναφοράς στην ιστοσελίδα της Ε. Ένωσης: <http://www.europarl.europa.eu/parliament/public/staticDisplay.do?id=49> Ηλεκτρονικό κείμενο άσκησης της αναφοράς στην ιστοσελίδα: <https://www.secure.europarl.europa.eu/parliament/public/citizensMail/secured/cmRequest.do?cmLanguage=en>

10. http://www.synigoros.gr/porismata_pz.htm

11. <http://impel.eu>

χώρες Τουρκία και Νορβηγία. Το IMPEL αποτελεί άτυπη μορφή συνεργασίας των δημοσίων διοικήσεων των κρατών μελών με σκοπό την ανταλλαγή εμπειρίας και πληροφοριών για την εφαρμογή του δικαίου περιβάλλοντος.

3.4. Επιβολή κυρώσεων στα κράτη - μέλη από το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ)

Το ΔΕΕ διαθέτει εξουσία επιβολής κυρώσεων στα κράτη μέλη λόγω μη εφαρμογής της περιβαλλοντικής νομοθεσίας. Οι κυρώσεις είναι χρηματικές και συνεχίζονται να καταβάλλονται μέχρι την εφαρμογή του δικαίου από τα κράτη μέλη.

4. Αναδρομή στην προστασία του περιβάλλοντος στην Αρχαία Ελλάδα

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την νομοθεσία προστασίας του περιβάλλοντος στην αρχαία Ελλάδα είναι περιορισμένες και σκόρπιες. Ως εκ τούτου περιοριζόμαστε κυρίως στην προστασία του περιβάλλοντος στην αρχαία Αθήνα και καλύπτουμε την χρονική περίοδο μέχρι τους Ελληνιστικούς χρόνους.

4.1. Η σύνδεση της προστασίας του περιβάλλοντος με το θείο

Στην αρχαία Ελλάδα η προστασία του περιβάλλοντος ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την ιερότητα της φύσης. Η φύση θεωρείτο ως σύνολο μορφών θεϊκής καταγωγής. Έτσι ο σεβασμός στο περιβάλλον απέρρευε και εξέφραζε τον σεβασμό προς τις θεότητες. Θεωρείτο ότι ο άνθρωπος, η φύση και οι θεοί συναποτελούν ένα σύνολο, μια κοσμική τάξη που έχει μια δομή. Η δομή αυτή περιέχει το μυστικό μιας ιερής και αιώνιας τάξης που αποκάλυπτεται ως κοσμική αρμονία. Η αρμονία αυτή πρέπει να διαφυλάσσεται. Η διατάραξη της προκαλεί την Ύβρη που επιφέρει τη Νέμεση, την τιμωρία. Παρατίθενται οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την προστασία του περιβάλλοντος από τις θεότητες της αρχαίας Ελλάδας, καθώς και επιλεγμένες αναφορές στην φύση από τον Ορφέα, τον Ιπποκράτη και τον Ηράκλειτο.

4.1.1. Οι θεότητες που προστάτευαν το περιβάλλον

Ο Δίας είχε αναθέσει την προστασία του φυσικού περιβάλλοντος σε θεές και σε κατώτερες θεότητες.

Η θεά Ήρα, λάτρευε τα άνθη, και μαζί με την θεά Άρτεμι επόπτευαν την πανίδα και την χλωρίδα και τιμωρούσαν σκληρότατα όποιον τολμούσε να καταστρέψει το φυσικό περιβάλλον. Ως παράδειγμα αναφέρεται ότι όταν ο Ερισύχθων, γόνος καλής οικογένειας από τη Θεσσαλία, εγγονός του Ποσειδώνα, αποφάσισε να χτίσει το παλάτι του στο ιερό άλσος της θεάς Δήμητρας, κόβοντας δέντρα και μάλιστα την ιερή δρυ (ή την λεύκα σε άλλη παραλλαγή του μύθου), τιμωρήθηκε σε αιώνια πείνα. Κατέληξε

να πουλήσει την κόρη του δούλα για να εξασφαλίσει την τροφή του και βρήκε φρικτό τέλος τρώγοντας τις ίδιες του τις σάρκες.

Η Άρτεμις, θεά των ελληνικών δασών, του κυνηγιού και ολόκληρης της φύσης και αδελφή του θεού Απόλλωνα, συνοδευόταν από τις Νύμφες, κόρες του ωκεανού, που βρίσκονταν στα ποτάμια, στις πηγές και στα βουνά όπου πηγάζουν ποτάμια. Οι Νύμφες ήταν οι εξής: α) οι Νύμφες Ναϊάδες των ποταμών και των πηγών - κρηνών, β) οι Νύμφες Ορεστιάδες των βουνών, όπου υπάρχουν πηγές, γ) οι Νύμφες Δρυάδες ή Αμαδυάδες των δένδρων και των λιβαδιών, δ) οι Νύμφες Ακταία, Αλκίπη και Ασίνη που είχαν αναλάβει την καθαρότητα των αιγιαλών και των θαλασσών.

Προστάτιδες της φύσης ήταν και οι Μούσες. Ο θεός Απόλλων θεωρείτο προστάτης του φωτός, της αρμονίας, των τεχνών, των επιστημών, αλλά και των δασών και των ιερών αλσών. Η Δήμητρα θεωρείτο θεά της γεωργίας. Η μητέρα του Δία, η Ρέα ή Κυβέλη, θεωρείτο θεά της ελεύθερης φύσης και των ορέων. Στην Κρήτη την λάτρευαν και τη θεωρούσαν προστάτιδα των βουνών της. Το ιερό της δάσος ήταν από κυπαρίσσια.

Ορισμένα δένδρα θεωρείτο ότι προστατεύονται από συγκεκριμένους θεούς, όπως η δρυς από τον Δία, η ελιά από την θεά Αθηνά, το αμπέλι από τον θεό Διόνυσο.

Θεά του νόμου και της τάξεως, φυσικής και ηθικής, θεωρείτο η Θέμις, η οποία γέννησε με τον Δία έξι κόρες, την Δίκη, την Ευνομία, την Ειρήνη και τις τρεις μοίρες την Κλωθώ, την Λάχεση και την Άτροπο.

Στην υπηρεσία της θεάς Θέμιδας βρίσκεται η Νέμεσις, θεότητα επιφορτισμένη να καταστέλλει κάθε παραβίαση του φυσικού ή ηθικού νόμου, ώστε να αποκαθίσταται η διαταραχή.

4.1.2. Ύμνοι στην φύση

Ο σεβασμός στο περιβάλλον αποτυπώνεται γλαφυρά στον Ορφικό ύμνο προς Μουσαίον 10:

«ώ φύση, πολυμήχανη μητέρα, πολύπλοκη, μεγίστη, φιλική, πάντροφη κόρη, γης και θάλασσας άνασσα. Συ είσαι όλων των πλασμάτων πατέρας και μητέρα, κραταιή, αθάνατη, αιώνιας ζωής πρόνοια, βασίλισσα όλων».

Ο Ιπποκράτης, ο πατέρας της ιατρικής, αναφέρεται στην φύση και την αποκαλεί: «*γιάτρισσα που γνωρίζει να διατηρεί και να αποκαθιστά την υγεία της πανίδας και της χλωρίδας*» (περί διαίτης 15). Θεωρεί δε «*Άριστο γιατρό αυτόν που γίνεται πιστός φύσεως μιμητής και υπηρέτης*».

Τέλος ο «φιλόσοφος του χρόνου» Ηράκλειτος αποκαλεί την φύση «πάνσοφη».

4.2. Νομοθετικά μέτρα για την προστασία του περιβάλλοντος

4.2.1. Η φιλοσοφική θεώρηση - Οι πρώτοι νομοθέτες

Το Κάλλος, η Αρμονία και το Μέτρο, αξίες που αποτέλεσαν τα θεμέλια της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, αποτελούν την βάση για την έκφραση του σεβασμού των αρχαίων Ελλήνων προς το περιβάλλον.

Τον 3ο αιώνα π.Χ. ο Ζήνων, ιδρυτής της Στωϊκής φιλοσοφίας, διδάσκει ότι ο άνθρωπος είναι αναπόσπαστο μέρος του φυσικού περιβάλλοντος, διέπεται από φυσικούς νόμους και η ευδαιμονία του εξαρτάται από την αρμονική σχέση του με αυτούς τους νόμους.

Οι Έλληνες σταδιακά χειραφετήθηκαν από την «κηδεμονία των θεών» και έθεσαν οι ίδιοι νόμους. Το έργο της νομοθέτησης ανέλαβαν οι σοφοί των πόλεων τους. Πρώτος νομοθέτης θεωρείται ο Λυκούργος (884 π.Χ.) ο οποίος «*θέσπισε το πολίτευμα των Λακεδαιμονίων και στέρωσε τους Νόμους του με το κύρος του Δελφικού Απόλλωνα*» (Κικέρων), δεδομένου ότι πριν νομοθετήσει, επισκέφθηκε τον ναό του Απόλλωνα στους Δελφούς¹².

Στην Αθήνα πρώτος νομοθέτης αναδεικνύεται ο Σόλων (580-503 π.Χ.).

Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη «*το δίκαιο είναι προϋπόθεση άνευ της οποίας είναι αδύνατη η ύπαρξη και λειτουργία πολιτικώς οργανωμένης κοινωνίας*» (Αριστοτ. Πολιτ. Ι, 1253a).

4.2.2. Κατηγοροποίηση των διαθέσιμων στοιχείων για τα μέτρα προστασίας περιβάλλοντος

4.2.2.1. Μέτρα Χωροταξίας και Πολεοδομίας

Στην αρχαία Αθήνα οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις και τα νεκροταφεία χωροθετούντο εκτός πόλεως, ώστε το «ευζην» των πολιτών να μην απειλείται και υποβαθμίζεται από άσχημες μυρωδιές ή απόβλητα. Ανάλογα με την παραγωγή τους χωροθετούνται σε Βιομηχανικές Ζώνες: α) οι μεταλλουργίες χωροθετούνται στους πρόποδες του Αιγάλεω, β) οι κατασκευαστές γεωργικών εργαλείων, στρατιωτικών κρανών, χωροθετούνται στους πρόποδες της Πάρνηθας, γ) οι σιδηρουργοί και οι πολυτεχνίτες χωροθετούνται στις όχθες του άνω Κηφισού, δ) οι αγγειοπλάστες και οι κεραμικοί χωροθετούνται στην περιοχή Κεραμικού.

Στη Θήβα υπήρχε το αξίωμα της «τελεαρχίας», ο κάτοχος του οποίου έπρεπε να μεριμνά ώστε να μη σκορπίζονται στους δρόμους της πόλης απόβλητα και νερά ρεμάτων.

Ο Αριστοτέλης στα Πολιτικά, αναφέρει ως παράγοντες που πρέπει να εκτιμώνται για την χωροθέτηση των

12. Κ. Παπακωνσταντίνου, 2009, «Χαρακτηριστικά στοιχεία δικαίου στην αρχαία Σπάρτη», Επιστημονική Επετηρίδα Δ.Σ.Θ. 30.

πόλεων, την ανάγκη ποιότητας ζωής και την «φειδώ» στο περιβάλλον.

Ο Πλάτων προσδιορίζει το άριστο μέγεθος μιας πόλης στους 5.040 κατοίκους. Με βάση τις διατάξεις που εισηγείται ο Πλάτων στους «Νόμους» του, η ίδια η λειτουργία των πόλεων «ελέγχεται» ως προς την περιβαλλοντική επιβάρυνση, αλλά και την τήρηση πολεοδομικών κανονισμών.

Δεν μπορεί ο καθένας να χτίζει ό,τι θέλει. «Οι οικοδομές πρέπει να είναι κατασκευασμένες κατά νόμους», σημειώνει ο Πλάτων.

Πατέρας της Πολεοδομίας θεωρείται ο Ιππόδαμος ο Μιλήσιος, που έζησε τον 5ο αιώνα π.Χ. Το σύστημά του είναι γνωστό ως «Ιπποδάμειος νέμησις». Σε αυτόν ο Περικλής ανέθεσε την αναδόμηση του Πειραιά και του λιμένα του Πειραιά. Ως «μέγας πολεοδόμος της αρχαιότητας» ο Ιππόδαμος σεβόταν τον ελεύθερο, τον ανοιχτό χώρο. Σχεδίαζε με ακρίβεια τα οικοδομικά τετράγωνα, οι δρόμοι του ήταν ευθύγραμμοι και πλατιοί και οι πλατείες ευρύχωρες και χωροθετούντο στο κέντρο της πόλης. Προσανατόλιζε τις κατοικίες του με τέτοιο τρόπο, ώστε να έχουν ήλιο το χειμώνα και δροσιά το καλοκαίρι. Προέβλεπε κλίσεις στους δρόμους για την απομάκρυνση των νερών της βροχής. Οι οικοδομές έπρεπε να είναι κατασκευασμένες σύμφωνα με τους νόμους.

Ειδικό σώμα τριών αστυνόμων ήτο επιφορτισμένο με αρμοδιότητες πολεοδομικού και περιβαλλοντικού χαρακτήρα. Όσον αφορά το μέγεθος της πόλης, ως άριστο μέγεθος πόλης θεωρείτο οι πέντε χιλιάδες κάτοικοι.

4.2.2.2. Προστασία της Φύσης: πανίδα και χλωρίδα

Στην αρχαία Αθήνα μεγάλες δασικές εκτάσεις ανακηρύσσονταν ιερά άλση, ήτοι προστατευόμενες περιοχές όπου απαγορευόταν το κυνήγι και το ψάρεμα (Παυσανίας-Ξενοφών) αφιερωμένα σε θεότητες. Φύλακες των εκτάσεων αυτών ήταν ιερείς.

Στα ιερά άλση απαγορευόταν επίσης: α) η υλοτομία, η κοπή κλαδιών, η συγκέντρωση φύλων, β) η καλλιέργεια του εδάφους, γ) η χρήση εργαλείων π.χ. τσεκούρια.

Ο Αριστοτέλης αναφέρει ότι α) όποιος ξεριζώσει ή υλοτομήσει Ιερή ελιά (αφιερωμένη στην Αθηνά) εισάγεται στο δικαστήριο του Άρειου Πάγου και αν κριθεί ένοχος, καταδικάζεται σε θάνατο (Αριστ. Αθην. Πολ. LX, 2), β) σε μερικές πόλεις τα δάση επόπτευαν δασοφύλακες ονόματι «υλωροί», οι οποίοι είχαν φυλάκια και έκαναν περιπολίες.

Για την προστασία της χλωρίδας προβλέπονταν ειδικές διατάξεις όπως: α) όποιος εκριζώνει ελαιόδενδρο οπουδήποτε στην Αθήνα, έστω και αν ανήκει σε αυτόν, τιμωρείται με χρηματική ποινή εκατό δραχμών για κάθε ελιά, που καταβάλλεται στο δημόσιο ταμείο.

Καταδικάζεται επίσης να καταβάλλει το ίδιο ποσό για κάθε δένδρο και σε αυτόν που τον έδωξε δικαστικά.

Εξαιρείται της καταδίκης εάν η εκρίζωση είναι αναγκαία για την κατασκευή δημοσίου ή ιδιωτικού ναού, ή για να ενταφιαστεί οικείο πρόσωπο, ή για ίδια χρήση του, αλλά για μέχρι δύο ελαιόδενδρα το χρόνο¹³.

Για την αποτροπή της καταστροφής των δασών από φωτιές, κάθε κάτοικος της Αττικής, (ελεύθερος, μέτοικος ή δούλος), υποχρεούτο να καταγγείλει στις αρμόδιες αρχές τον εκ προθέσεως εμπρηστή. Η δίκη του εγίνετο στον Άρειο Πάγο, το ανώτατο ποινικό δικαστήριο, αρμόδιο για την εκδίκαση των εκ προθέσεως κακουργημάτων.

Ενδεικτικός είναι ο όρκος των Δρηρίων που αφορά την υποχρέωση δεντροφύτευσης. Η Δρήρος ήταν αρχαία πόλη της επαρχίας Μεραμβέλου Κρήτης. Σε όποιον παρέλειπε να φυτέψει έστω και ένα δένδρο, ιδίως δε ελαιόδενδρο, κατά τη διάρκεια του βίου του, προβλεπόταν επιβολή βαριάς χρηματικής ποινής (στατήρας πεντήκοντα)¹⁴.

Αναφέρεται ότι η Αττική ήταν γεμάτη δάση και «πλήρης ρεόντων υδάτων και κρηνών». Η ξυλεία ήταν απαραίτητη για την κάλυψη πλήθους αναγκών όπως καύσιμη ύλη, οικοδομικό υλικό, κατασκευή αγαλμάτων, βιομηχανία, κατασκευή πλοίων.

Έτσι παρά τα προστατευτικά μέτρα, λόγω της μεγάλης ζήτησης και των πυρκαγιών των μεσογειακών δασών, παρατηρήθηκε αλόγιστη υλοτομία και σοβαρή απόδασωση της Αττικής. Ήδη από τον 4ο π.Χ. αιώνα τα δάση είχαν περιοριστεί στις οροσειρές του Ταυγέτου, Παρνασσού, Οίτης, Ολύμπου, Πίνδου (Ντάφης 2006)¹⁵. Ο Πλάτων περιγράφει την καταστροφή του δάσους της Αθήνας και αναφέρει ότι η αποψίλωση των δασών προκαλεί διάβρωση των εδαφών, μεταβολή του κλίματος και ζημιές στην καλλιέργεια (Κριτίας 111, β-δ). Εκτιμάται ότι αποτέλεσμα της ανάγκης εύρεσης νέων πηγών ξυλείας ήταν η δημιουργία αποικιών σε περιοχές πλούσιες σε δασοκάλυψη, όπως το 437 π. Χ. που οι Αθηναίοι ιδρύουν αποικία στην Αμφίπολη στη Μακεδονία (Τσούμης 2007), ενώ ένας από τους βασικούς λόγους της εκστρατείας στην Σικελίας το 415 π.Χ. θεωρείται ότι ήταν η ανάγκη κατάκτησης δασών (Θουκυδίδης Ιστορία 6.90).

Δεδομένου ότι στην αρχαία Ελλάδα κυρίαρχη απασχόληση ήταν η γεωργία και κυρίαρχο αγαθό το αγροτικό

13. Π. Κυριακόπουλος, Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο, Σύγχρονη Εκδοτική, Αθήνα, 2003.

14. Το φυσικό περιβάλλον στην Αρχαία Ελλάδα, έκδοση Τμήματος Δασολογίας και Διαχείρισης Περιβάλλοντος και Φυσικών Πόρων, Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, 2010.

15. Το μέλλον του δάσους και το δάσος του μέλλοντος, διημερίδα 20-21.3.2006, διοργάνωση ΓΕΩΤΕΕ.

προϊόν, το νερό ήταν πολύτιμο αγαθό. Θεσμοθετήθηκαν διατάξεις για την προστασία του πόσιμου ύδατος, για την αντιμετώπιση των ζημιών από τις πλημμύρες, την προστασία από του νερού από την μόλυνση, αλλά και μέτρα για την τιμωρία της υποκλοπής ύδατος.

Τους πλοιάρχους οι οποίοι κατά τον είσπλου, τον ελλιμενισμό και τον απόπλου των πλοίων τους τηρούσαν τους κανονισμούς για την αποφυγή της ρύπανσης των λιμένων, τους τιμούσαν με απονομή ειδικού βραβείου που καλείτο «Ασίνης λίθος», και τους αποδίδετο με την προσφώνηση: «Λάβε στα χέρια σου αυτόν τον λίθον από διαυγές, λάμπον κρύσταλλο, δημιούργημα της αθάνατης λάμψης της θαλάσσιας αίγλης»¹⁶.

Η προστασία των ζώων και η απαγόρευση βασανισμού, και κακομεταχείρισης αυτών περιλαμβάνεται σε διάφορα κείμενα. Ο Ηρόδοτος (2,68,5) αναφέρει ότι: «ο κύριος του ζώου να φροντίζει ώστε να μην πληγώνονται τα οπίσθια του ίππου από την τοποθέτηση της σέλλας».

5. Σύγκριση των αρχών και της αποτελεσματικότητας του σύγχρονου δικαίου περιβάλλοντος με την Αρχαία Ελλάδα - Συμπεράσματα

Από την ανωτέρω παρουσίαση προκύπτουν τα ακόλουθα συμπεράσματα:

Α. στην αρχαία Ελλάδα ο σεβασμός στο περιβάλλον συνδεόταν αρχικά με τον σεβασμό και τον φόβο προς τους θεούς. Μεταγενέστερα ο σεβασμός στο περιβάλλον απέρρεε από τις αξίες που αποτέλεσαν τα θεμέλια της αρχαίας ελληνικής κοινωνίας και φιλοσοφίας (το κάλλος, την αρμονία και το μέτρο), καθώς και από την αντίληψη ότι ο άνθρωπος ως αναπόσπαστο μέρος της φύσης, διέπεται από τους φυσικούς νόμους. Συνεπώς

η ευδαιμονία των ανθρώπων διασφαλίζεται από την εναρμόνισή τους με τους φυσικούς νόμους.

Β. στην αρχαία Ελλάδα τα προβλήματα υποβάθμισης του περιβάλλοντος ήταν πολύ περιορισμένα και ιδιαίτερα εστιάζονταν στην από-δάσωση. Η ανάγκη εξεύρεσης φυσικών πόρων (ξυλεία) αποτέλεσε έναν από τους λόγους που οδήγησαν τους Αθηναίους προς νέες κατακτήσεις.

Γ. στην αρχαία Ελλάδα η αισθητική και η αντίληψη του χώρου και της χωροταξίας ήταν εξαιρετικά αναπτυγμένη. Με την ορθή χωροθέτηση και τις πολεοδομικές διατάξεις εξασφαλιζόταν υψηλή ποιότητα ζωής.

Δ. το σύγχρονο περιβαλλοντικό δίκαιο καλείται να αντιμετωπίσει εξαιρετικά μεγαλύτερα και σοβαρότερα περιβαλλοντικά προβλήματα που η αντιμετώπισή τους απαιτεί συντονισμένη δράση σε ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο. Η κλιματική αλλαγή και το γεγονός ότι η «ρύπανση δεν γνωρίζει σύνορα» δημιουργούν την άμεση ανάγκη για μεγαλύτερη συνεργασία με σύναψη διεθνών συμβάσεων και με ενοποίηση της ευρωπαϊκής και παγκόσμιας νομοθεσίας.

Ε. ορισμένες αρχές που αναπτύχθηκαν κατά την εφαρμογή του σύγχρονου δικαίου περιβάλλοντος πηγάζουν από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία, όπως η αρχή της πρόληψης (*προλαμβάνειν δει*), ενώ άλλες όπως η αρχή της προφύλαξης, δεν θα μπορούσαν να εμφανιστούν στην αρχαία Ελλάδα, καθότι αναφέρονται σε πρόσφατα προβλήματα που ανακύπτουν από την ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας.

ΣΤ. Η σοβαρή απώλεια της βιοποικιλότητας και η κλιματική αλλαγή που ήδη έχει ξεκινήσει αναδεικνύουν το έλλειμμα του αξιακού συστήματος των σύγχρονων κοινωνιών. Το Κάλλος, η Αρμονία και το Μέτρο, αποκτούν σήμερα ιδιαίτερη επικαιρότητα για να κατευθύνουν τις συλλογικές επιλογές στην αναπτυξιακή πορεία μας.

16. Ν. Ι. Κωσταρά, Η θαλάσσια προστασία στην Αρχαιότητα, περ. «Οικονομικός Ταχυδρόμος» 4.10.1999.

ΝΟΜΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΑΕΒΕ

ΑΘΗΝΑ Μαυρομικάλη 23, Τηλ.: 210 3678800 (30 γραμμές), ΑΘΗΝΑ Μαυρομικάλη 2, Τηλ.: 210 3607521,
ΠΕΙΡΑΙΑΣ Φίλωνος 107-109, Τηλ.: 80 111 70 111, ΘΕΣ/ΝΙΚΗ Φράγκων 1, Τηλ.: 2310 532134,
ΠΑΤΡΑ Κανάρη 28-30, Τηλ.: 2610 361600

www.nb.org • e-mail: info@nb.org